

ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ(ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ 'ਪਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ' ਅਤੇ 'ਸੱਚੋ-ਸੱਚ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)

ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।

ਅਮੂਰਤ

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਨਿਬੰਧ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗਵੱਸ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਹੋਟਲ, ਸੁੰਦਰ ਪਾਰਕਾਂ, ਚੌੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਟਰੈਫਿਕ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੁਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਅਮਰੀਕੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਸੰਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦੋਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ : ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵਿਧਾ, ਲੇਖਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ, ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਲਾਸ਼ੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। “ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੇ ਉਨਾਂ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਛੰਦਬੰਦੀ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਨ ਆਉਣ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਬਚਨ ਹੋਣ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਜਿਹੜੀ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਤੱਥ ਕਰਕੇ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਹੋਵੇ।”¹ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ‘ਸਫ਼ਰ’, ਤੇ ‘ਨਾਮਾ’ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ‘ਸਫ਼ਰ’ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਯਾਤਰਾ ‘ਨਾਮਾ’ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚਿੱਠੀ, ਪੱਤਰ। “ ਜਿਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ‘ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮਾਂਤਰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਹੈ।”² ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ/ਸਫ਼ਰ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੂਗੋਲਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ, ਹਾਸਿਆਂ, ਖੇਡਾਂ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ, ਧਾਰਮਿਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਬਾਰੇ

ਗਹਿਰੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”³ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਸਤਾਖਰ ਹਨ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਿਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ’ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਰੋਕਤ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗਵੱਸ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਹੈ। ‘ਪਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ’ ਅਤੇ ‘ਸੱਚੇ ਸੱਚੇ’ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਾਰੇ ਰਚੇ ਗਏ ਦੋਨੋਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ ‘ਪਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ’ ਨਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਰੰਗ ਰਾਹੀਂ ਸੁੰਦਰ ਕਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚਿੱਤਰਾ ਹੈ।”⁴ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। “ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਗਾਰਗੀ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ, ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁵ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ‘ਸੱਚੇ ਸੱਚ’ ਵਿੱਚ “ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹੈ।”⁶ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ “ਸੱਚੇ ਸੱਚ (1990) ਗੌਲਣਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਅਮਰੀਕਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਦੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਪਸਾਰਾਂ/ਮਨੋਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।”⁷

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ‘ਏਸ਼ੀਆ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ’ ਦੇ ਸੱਦੇ ’ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਕੇਵਲ ਅਮਰੀਕਾ ਘੁੰਮਣ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਦੋਨੋਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਇੱਕੋ ਹੈ ਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਕਪੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਾ “ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਿਕ ਜਾਵੇਗਾ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਖੁੱਸ ਜਾਵੇਗਾ।”⁸ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ “ਜੇ ਆਦਮੀ ਇਸ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ

ਸਕਦਾ, ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਖਰਾਦ ਉੱਤੇ ਛਿਲਤਰ ਵਾਂਗ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁹ ਭਾਵ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵਿਹਲੜ ਅਤੇ ਨਿਕੰਮਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦੋਨੋ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਂਝੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ “ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਚਿੜੀਆ ਘਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਕੌਮ, ਹਰ ਨਸਲ, ਹਰ ਬੋਲੀ, ਅਤੇ ਹਰ ਵੰਨਗੀ”¹⁰ ਦੇ ਲੋਕ ਆਏ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਏ ਪਰ ਚੀਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਨਿੱਕਾ ਚੀਨ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਚੀਨੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਮਰੀਕਨ ਕਾਨੂੰਨ ਜਿਸ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਦੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਭਾਈਚਾਰਕ ਕਾਨੂੰਨ ਜੋ ਅਮਰੀਕਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਖ਼ਤ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਲੋਕ ਅਮਰੀਕਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਤਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ”¹¹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਘਰ-ਬਾਰ, ਦਵਾਈਆਂ, ਸਕੂਲ, ਬੈਂਕ, ਡਾਕ ਘਰ, ਅਖ਼ਬਾਰ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਚੀਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਈ ਹੋਰ ਨਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਾਰਗੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਕੇਵਲ ਟੁਕ ਮਾਤਰ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪੂਰਬ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲਿੰਕਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਾਰਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲਿੰਕਨ ਗੁਲਾਮ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਕਪੂਰ ਨੀਗਰੋ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ “ਨੀਗਰੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਲਿੰਕਨ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਓਦਰੇ ਮਨ ਅਜੇ ਵੀ ਭਟਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਹਾਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਰੀਜਨਾਂ ਦਾ ਹੈ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੀਗਰੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ।”¹² ਦੋਵੇਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲਿੰਕਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੜੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਲਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤੇ ਹੰਢਣਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਕਪੂਰ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ, ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਹੋਣਾ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ “ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ, ਬੱਸਾਂ, ਟਰੱਕ, ਟੈਕਸੀਆਂ ਤਾਂ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਉਸਨੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੀਹ ਮੰਜ਼ਲੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੌਕੀਦਾਰ ਇੱਕ ਇਸਤਰੀ ਵੇਖੀ।”¹³ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ-ਕਈ ਘੰਟੇ ਗੱਡੀਆਂ

ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਖੂਬ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਥੋੜੇ-ਬਹੁਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨਾਲ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਸੀ, ਮਿਹਨਤੀ, ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਕਪੂਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਹੈ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ 26 ਕਰੋੜ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ।”¹⁴ ਭਾਵੇਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਵੀ ਹੋਟਲਾਂ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਖਾਣਿਆਂ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਅਤੇ ਹੋਟਲਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵਿਲੱਖਣ ਗੱਲ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਹੁਣ ਅਮਰੀਕਨ ਟੱਬਰ ਰਸੋਈ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਕਿਚਨ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਨ ਔਰਤ ਜੋ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਖਾ-ਖਾ ਕੇ ਅੱਕ ਗਈ ਹੈ।”¹⁵ ਉਹ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਖੁਦ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਸੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਸੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਾਡੇ ਕਈ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਪਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਲੜਾਕੂ ਜਹਾਜ਼, ਕੰਪਿਊਟਰ ਆਦਿ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਝਟਪਟ ਵਿਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰਕ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਕਈ ਘਰ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਡਾਕਖਾਨੇ, ਦੁਕਾਨਾਂ, ਪੋਸਟਓਫਿਸ, ਖੇਡਣ ਲਈ ਪਾਰਕ ਆਦਿ ਹਨ।”¹⁶ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ-ਫੁੱਲ੍ਹੀ ਰਹਿਣੀ-ਸਹਿਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਖਣਯੋਗ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਹੀ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। “ਪਰ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਣਜਾਣੇ ਤੇ ਦੁਰੇਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਰਣਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ”¹⁷ ਜਿਵੇਂ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਹਵਾਈ ਟਾਪੂ, ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ, ਡੈਨਵਰ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ, ਨਿਊਯਾਰਕ, ਆਦਿ। ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੁਲ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 1917 ਵਿੱਚ ਉਦਮੀ ਸਟ੍ਰਾਸ ਨੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮਈ 1937 ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਲ ਬਣ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੁਲ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨੱਚਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਲੇਖਕ ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਘੁੰਮਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਤਰਤੀਬੋਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗਾਰਗੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਤੱਕਣ ਲਈ ਆਏ ਤੇ ਫਿਰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ।”¹⁸ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੀ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਲੇਖਕ ਨਿਊਯਾਰਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੰਜ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੱਸਾ ਮਨਹਟਨ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਟਾਪੂ ਹੈ। “ਮਨਹਟਨ ਦਾ ਟਾਪੂ ਮੱਛੀ

ਵਾਂਗ ਹੈ –ਸਾਢੇ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਢਾਈ ਮੀਲ ਚੌੜਾ। ਪੁੰਛ ਤੇ ਮੂੰਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਚੌੜਾ ਇਸ ਲੰਮੀ ਮੱਛੀ ਨੂੰ 14 ਚੌੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਲੰਮੇ ਲੋਟ ਕੱਟਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 220 ਗਲੀਆਂ ਚੌੜੇ ਲੋਟ”¹⁹ ਕੱਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਐਮਪਾਇਰ ਸਟੇਟ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਲਡਿੰਗ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਪੌੜੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਚਾਈ 1472 ਫੁੱਟ ਹੈ ਇਸ ਦੀਆਂ 102 ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਹਨ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਅਜੂਬਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਕਪੂਰ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਫਲੋਰੀਡਾ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ, ਡਿਜ਼ਨੀਲੈਂਡ, ਹਾਲੀਵੁੱਡ, ਲਾਸ-ਵੇਗਾਸ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲੋਰੀਡਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਮਣੀਕ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਹ ਥਾਂ ਇਤਨੀ ਰਮਣੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇੱਥੇ ਰੱਬ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਜਾਵੇ।”²⁰ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਡਿਜ਼ਨੀਲੈਂਡ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਹਨ। ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਸਥਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫਿਲਮੀ ਕੇਂਦਰ ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। “ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੜਕ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਅਦਾਕਾਰ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਇਸ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਸਿਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਉਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਫਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਤਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।”²¹

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਕਾਲਜ ‘ਗਾਉਚਰ ਬਾਲਟੀਮੋਰੇ, ਇੰਡੀਆਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੋਲੰਬੀਆ ਬਰਾਡਕਾਸਟਿੰਗ ਆਦਿ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੋਸਟਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਗਾਰਗੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਨੇ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਦੌਰੇ ਪਿੱਛੇ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਣ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਣ ਗਏ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੜੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਉਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਯੂਰਪੀਅਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਢਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸੁਸਤ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲਾਸ-ਵੇਗਾਸ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ, ਚਾਰ ਸਾਲਾ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਤੇਲ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਅਮਰੀਕੀ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜਤਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਘੁਮਾਉਣ ਫਿਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਖੂਬ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮੁਲਕਾਤਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਇੱਕੋ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮੁੱਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗਾਰਗੀ ਨੂੰ ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਹੈ ਤਾਂ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਨੂੰ ਡਿਜ਼ਨੀਲੈਂਡ। ਜੇਕਰ ਗਾਰਗੀ ਮਨਹਟਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਫਿਲਮ ਸਿਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਾਰਗੀ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਤੇਲ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੱਖਰਤਾ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 1967 ਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕਪੂਰ ਚੌਥੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 1990 ਦੀ ਹੈ ਭਾਵ 23 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕ ਦੁਹਰਾਉ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਤੀਜਾ ਕਾਰਨ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਅਸਤਤਾ ਕਾਰਨ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਾਂ ਵੇਖਿਆ ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਡਾ. ਕਪੂਰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਘੁੰਮਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਮਨ ਚਾਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਥ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਮਿਆਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਨ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਕਲਾ-ਵਸਤਾਂ, ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ, ਦਸਤਕਾਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਨਾਚ, ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਗਿਣਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਨਿੱਗਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1) ਡਾ.ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਵਾਰਤਕ-ਸ਼ੈਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਟੈਕਸਟ-ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974, ਪੰਨਾ-1.
- 2) ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011, ਪੰਨਾ 174.
- 3) ਡਾ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ (1998 ਈ. ਤੱਕ ਸੰਪੂਰਨ), ਪੰਨਾ-593.
- 4) ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਲਦ-12, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, 2006, ਪੰਨਾ-77.
- 5) ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪਾਸਾਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004, ਪੰਨਾ-84.
- 6) ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਲਦ-12, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ,

- 2006, ਪੰਨਾ -89.
- 7) ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2011, ਪੰਨਾ-20.
  - 8) ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਸੱਚੇ ਸੱਚ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2003, ਪੰਨਾ -41.
  - 9) ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਪਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਰਚਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਰਾਧੇ ਸ਼ਾਮ ਪਾਰਕ, ਦਿੱਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ 67.
  - 10) ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਸੱਚੇ ਸੱਚ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2003, ਪੰਨਾ-70.
  - 11) ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਪਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਰਚਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਰਾਧੇ ਸ਼ਾਮ ਪਾਰਕ, ਦਿੱਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ-39.
  - 12) ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਸੱਚੇ ਸੱਚ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2003, ਪੰਨਾ-76.
  - 13) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ -37.
  - 14) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ -53.
  - 15) ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਪਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਰਚਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਰਾਧੇ ਸ਼ਾਮ ਪਾਰਕ, ਦਿੱਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ-80.
  - 16) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-137.
  - 17) ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਲਦ-12, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, 2006, ਪੰਨਾ -77.
  - 18) ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਪਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਰਚਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਰਾਧੇ ਸ਼ਾਮ ਪਾਰਕ, ਦਿੱਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ-26.
  - 19) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-66.
  - 20) ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਸੱਚੇ ਸੱਚ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2003, ਪੰਨਾ-47.
  - 21) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52.